

Εκατό χρόνια από τη Συνθήκη της Λωζάννης

Ανταλλαγή πληθυσμών 1923: μια αμοιβαία εθνοκάθαρση

Γράφει ο ΜΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ*

Τα απότοκα κάθε πολεμικής αναμέτρησης, εκτός του ότι δεν μπορούν να προβλεφθούν με ακρίβεια από καμία συνθήκη, εκτείνονται και σε βάθος χρόνου. Τη στιγμή που η ευρωπαϊκή ήπειρος συνταράσσεται και πάλι από μια ιμπεριαλιστική πολεμική αναμέτρηση στα μέτωπα της Ουκρανίας, μια ματιά στο παρελθόν μπορεί να μας προϊδεάσει για τα γεγονότα που ενδέχεται να συμβούν μελλοντικά. Είναι δεδομένο ότι κάποια στιγμή τα κανόνια θα σωπάσουν και τα πεδία των μαχών θα πάψουν να ποτίζονται με αίμα. Επάνω τους θα διατυπωθεί κάποια συνθήκη έπειτα από τις απαραίτητες διπλωματικές διεργασίες. Όλα αυτά ωστόσο, θα έχουν αντίκτυπο και θα αφήσουν αποτύπωμα πάνω σε μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες. Ανεξαρτήτως του ποιος θα θεωρηθεί «νικητής» και ποιος «ηττημένος», σε μια πολυεθνική χώρα σαν την Ουκρανία το δεδομένο θα πρέπει να θεωρείται πως, και στην οποιαδήποτε ιμπεριαλιστική ειρήνη, αυτοί που θα υποφέρουν θα είναι οι λαοί. Μικρότεροι ή μεγαλύτεροι πληθυσμιακά. Τον Ιανουάριο του τρέχοντος έτους συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από την υπογραφή της επιμέρους Σύμ-

βασης της Λωζάννης περί ανταλλαγής πληθυσμών, μεταξύ της Ελλάδας και του διαδόχου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήτοι της νεότευκτης Τουρκικής Δημοκρατίας. Οριστικά η συνθήκη με όλα της τα παραρτήματα συνομολογήθηκε στις 24 Ιουλίου του 1923 ως ρύθμιση και διευθέτηση συνόρων και όλων των εκφάνσεων των διμερών σχέσεων μεταξύ της ηττημένης στη Μικρασιατική Εκστρατεία Ελλάδας και της Τουρκίας. Η ιδιομορφία βεβαίως είναι πως η Ελλάδα βρισκόταν στην πλευρά των νικητριών δυνάμεων της Αντάντ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενώ η Τουρκία προέκυψε από το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξ ορισμού, η οριστική διάλυση μιας πολυεθνικού, πολυθρησκευτικού και πολυπολιτισμικού χαρακτήρα αυτοκρατορίας προκάλεσε τεκτονικές αλλαγές στο γεωπολιτικό σκηνικό των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής, κληροδοτώντας στις επερχόμενες γενιές μια σειρά αντιπαραθέσεων και διενέξεων επάνω ακριβώς στη βάση των χαρακτηριστικών που κάποτε είχε η αυτοκρατορία και τα οποία εγκλωβίστηκαν εντός νέων συνόρων και μιας νέας πραγματικότητας. Κάπου εκεί ξεκινάει η οδύσσεια όσων αμάχων επέζησαν των πολέμων και των ωμοτήτων της παραγμένης εκείνης περιόδου και τελικά με-

τακινήθηκαν αναγκαστικά, αλλάζοντας επί της ουσίας πατρίδα.

Η διμερής σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου του 1923. Άλλωστε η διάσκεψη της Λωζάννης για την τελική σύνταξη της συνθήκης κράτησε αρκετούς μήνες. Πρακτική συνηθισμένη την εποχή εκείνη. Συνολικά θα μπορούσε να λεχθεί πως η Συνθήκη της Λωζάννης αποτέλεσε την επέκταση και την οριστική εκδοχή της Συνθήκης των Σεβρών του 1920 μεταξύ των νικητριών δυνάμεων της Αντάντ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία είχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές Δυνάμεις, δηλαδή Γερμανία και Αυστροουγγαρία.

Στο επίπεδο όμως του αμοιβαίου εξαναγκαστικού εκτοπισμού, αυτή η σύμβαση αποτέλεσε μια πρωτοτυπία και μια πρακτική που δεν είχε προηγούμενο. Συνολικά, ένας πληθυσμός περίπου δύο εκατομμυρίων ανθρώπων και από τις δύο πλευρές των συνόρων, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις πατρογονικές εστίες και την περιουσία του, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι εθνικιστικές επιδιώξεις εκατέρωθεν. Αξίζει να σημειωθεί πως το 1923 η περιοχή της Βαλκανικής και της ευρύτερης Μέσης Ανατολής αποτελούσε ήδη το θέατρο σκληρών και αιματηρών συγκρούσεων για πάνω από μια δεκαετία. Η Ελλάδα, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, είχε αποκτήσει διπλάσια έκταση και σχεδόν διπλάσιο πληθυσμό. Από τα 2,7 εκατομμύρια κατοίκους προπολεμικά είχε φτάσει στα 4,8 εκατομμύρια κατοίκους. Η αναλογία δε των πληθυσμών των διάφορων μειονοτικών εθνικών ομάδων ανερχόταν περίπου στο 20% του συνόλου. Συνεπώς το ζήτημα μιας συνεκτικής και συμπαγούς ομογενοποίησης του αστικού κράτους σε εθνική-εθνικιστική βάση, έμπαινε πριν καν την ολοκλήρωση της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Από την άλλη πλευρά των συνόρων το σύστημα των εθνοτικών ομάδων ή μιλιέτ έπνεε τα λοίσθια μαζί με την διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η άνοδος των εθνικιστικών ιδεών και των Νεότουρκων

έθετε και στην Τουρκία το θέμα της «εθνικής καθαρότητας» σε πρώτο πλάνο. Στην απογραφή του 1914 η Οθωμανική Αυτοκρατορία αριθμούσε περίπου είκοσι εκατομμύρια κατοίκους. Το μιλιέτ των χριστιανών Ελλήνων αριθμούσε 1,71 εκατομμύρια ανθρώπους. Αξίζει να παρατεθεί ότι το 1906, πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέρχονταν στο 80,2% του συνόλου. Μετά την ολοκλήρωση της ανταλλαγής των πληθυσμών και εν έτη 1930, οι μη μουσουλμάνοι στην Τουρκία ήταν λιγότερο από το 2,8% του πληθυσμού. Παράλληλα στην Ελλάδα μέχρι το 1927, το ποσοστό των διάφορων εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων είχε πέσει κάτω από 13%.

Τα παραπάνω αποτυπώνουν ενδεικτικά τη βούληση των αστικών κυβερνήσεων εκατέρωθεν, να προχωρήσουν σε αμοιβαίες εθνοκαθάρσεις με στόχο την καθαρότητα και την ομογενοποίηση εκάστου εθνικού κράτους. Η έναρξη των αμοιβαίων εκτοπισμών ορίστηκε για την 1η Μαΐου του 1923, ενώ το ολοκληρωμένο τελικό κείμενο της Συνθήκης της Λωζάννης υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου. Βεβαίως υπολογίζεται πως μέχρι τον Δεκέμβριο του 1922 είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα περίπου 900.000 πρόσφυγες μεταξύ των οποίων και 50.000 χριστιανοί Αρμένιοι. Ωστόσο ένας σημαντικός αριθμός χριστιανών τουρκικής υπηκοότητας παρέμενε στην Τουρκία όπως και ένας μεγάλος αριθμός, περίπου μισό εκατομμύριο, μουσουλμάνων ελληνικής υπηκοότητας παρέμενε στην Ελλάδα. Το άρθρο 1 της Συνθήκης προέβλεπε: «Από της 1ης Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθεί υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων ελληνικού ορθοδόξου θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών. Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ή να εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ αδείας της τουρκικής κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της ελληνι-

κής κυβερνήσεως» Ωστόσο, αμέσως παρακάτω, το άρθρο 2 προέβλεπε: «Δεν θα περιληφθώσιν εις την εν τω 1ω άρθρω προβλεπομένην ανταλλαγίν: (Α). Οί Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, (Β). Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης. [...] Θέλουσι θεωρηθεί ως Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, πάντες οι Έλληνες οι εγκατεστημένοι ήδη προς τις 30ής Οκτωβρίου 1918, εν τη περιφέρειά της νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως, ως αυτή καθορίζεται διά του νόμου του 1912. [...] Θέλουσι θεωρηθεί ως μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, πάντες οι μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι εν τη περιοχή ανατολικώς της μεθορίου γραμμής της καθορισθείσης το 1913 διά της συνθήκης του Βουκουρεστίου». Ήδη από την παραπάνω διατύπωση, υπήρχαν εν σπέρματι οι διαφορές και οι διαμάχες του μέλλοντος πάνω στα μειονοτικά ζητήματα, τα οποία μόνο ανεπίκαιρα δεν είναι ακόμη και σήμερα στην τρέχουσα αντιπαράθεση και τον ανταγωνισμό των δύο αστικών τάξεων.

Εκείνη την εποχή, ο Ελ. Βενιζέλος, μετά το τραγικό ναυάγιο της Μεγάλης Ιδέας, δεν δίστασε να προτάξει και πάλι τον εθνικισμό ως βασικό συστατικό μιας εθνικής ολοκλήρωσης στα περιορισμένα πλέον εδαφικά όρια του ελληνικού κράτους. Από το «θρίαμβο» του Βενιζέλου με τη συνθήκη των Σεβρών η οποία έδινε σάρκα και οστά στη Μεγάλη Ιδέα, μέχρι την Συνθήκη της Λωζάννης μια τεράστια ανθρωποσφαγή, άφησε ανεξίτηλο σημάδι στην ιστορία. Ωστόσο, η πολιτική της εθνοκάθαρσης ακολουθήθηκε πιστά από τις διάδοχες κυβερνήσεις. Είτε αυτές ήταν φιλελεύθερες είτε μοναρχικές είτε δικτατορίες. Σλαβόφωνοι, Εβραίοι, Αλβανοί και κάθε άλλη μειονότητα μπήκαν στο στόχαστρο ποικιλοτρόπως μέχρι τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ανάλογη, και ίσως μαζικότερη και σκληρότερη ήταν η πολιτική του Μουσταφά Κεμάλ και των διαδόχων του, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Κουρδικό ζήτημα. Η Τουρκική Δημοκρατία η οποία δημιουργήθηκε στις 29 Οκτωβρίου του 1923,

εδραιώθηκε επίσης στο αίμα των λαών που κατοικούσαν την γη της οθωμανικής αυτοκρατορίας

Ας επιστρέψουμε όμως στα προβλεπόμενα της σύμβασης. Προέκυπτε μεταξύ άλλων, το μέγα ζήτημα για το ποιος θα μπορούσε να θεωρηθεί Έλληνας από τη μια πλευρά και Τούρκος από την άλλη. Η επιλογή με βάση το θρήσκευμα έδωσε τη νομιμοποιητική βάση της ανταλλαγής, δεν απαντούσε ωστόσο, επί της ουσίας σε αυτό το ζήτημα. Από μόνη της η θρησκευτική ταυτότητα δεν αποτελούσε απόλυτο και ασφαλές κριτήριο εθνοτικού προσδιορισμού. Σε αυτή τη βάση ωστόσο επιτεύχθηκε η ανταλλαγή των Ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, της κεντρικής Ανατολίας (Καππαδοκία), του Πόντου, του Καρς, της Ιωνίας και μιας σειράς άλλων περιοχών, με τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Ελλάδας οι οποίοι ήταν συγκεντρωμένοι κυρίως στην Κρήτη, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Όλες αυτές οι κοινότητες ωστόσο, στο πέρασμα των αιώνων υπήρξαν ετερογενείς και δομήθηκαν σε ένα διαφορετικό εντελώς πολιτισμικό πλαίσιο. Από αυτή την άποψη πολλοί είναι οι μελετητές του ζητήματος οι οποίοι υποστηρίζουν πως μπορεί να προκρίθηκε το θρήσκευμα ως βάση, αλλά η ανταλλαγή συνολικά ήταν μια εξαιρετικά περίπλοκη και σύνθετη διαδικασία. Επιπλέον σίγουρα υπήρξε ουσιαστική και τραυματική για το σύνολο σχεδόν όσων υπέστησαν τον αναγκαστικό εκτοπισμό, και μετέφεραν το τραύμα για ολόκληρες γενιές στο μέλλον. Πρακτικά μια σειρά κοινότητες και ομάδες όπως Έλληνες Καθολικοί ή Προτεστάντες, τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι και ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, αραβόφωνοι ή αλβανόφωνοι χριστιανοί και μια σειρά ομάδων και συνδυασμών αυτών, έμειναν ουσιαστικά ακάλυπτοι και νομικά ξεκρέμαστοι και χωρίς καμία ελευθερία επιλογής. Τα ζητήματα αυτά προκάλεσαν νομικές επιπλοκές για δεκαετίες, αλλά συνολικά οι ανταλλαγές και οι εκτοπισμοί των πληθυσμών επηρέασαν καθοριστικά τόσο το πολιτικό όσο και το οικονομικό γίγνεσθαι και στις

Έλληνες πρόσφυγες αναχωρούν από τη Μ. Ασία λόγω της ανταλλαγής πληθυσμών με βάση τη συνθήκη της Λωζάνης

δύο χώρες, με διαφορετικό ασφαλές, τρόπο.

Η Σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών είχε αναδρομικό χαρακτήρα από τον Οκτώβριο του 1912, δηλαδή με το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων. Πρακτικά, αυτό σήμαινε πως με την έναρξη εφαρμογής της Σύμβασης, στην Ελλάδα είχε εισέλθει ήδη το μεγαλύτερο μέρος των εξεταζόμενων πληθυσμών καθώς ένα εκατομμύριο πρόσφυγες στοιβάζονταν στα αστικά κέντρα υπό άθλιες συνθήκες. Από αυτή την άποψη, οι Ορθόδοξοι πληθυσμοί, στη φάση της οργανωμένης εφαρμογής των εκτοπισμών, ήταν λιγότεροι από τους μουσουλμανικούς οι οποίοι ανέρχονταν σε περίπου 357.000 ανθρώπους.

Τις ταραγμένες δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα πολλά άλλαξαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άλλαξαν, εκτός από τις γεωπολιτικές ισορροπίες, χερσαία και θαλάσσια σύνορα. Μειονότητες κάθε είδους βρέθηκαν εγκλωβισμένες σε μια νέα συνθήκη η οποία πολλές φορές δεν υπολείπονταν σε βιαι-

ότητα από την περίοδο των πολεμικών αναμετρήσεων. Άλλωστε η εμπόλεμη κατάσταση έδωσε ένα προκάλυμμα, ένα άλλοθι για συντεταγμένες εθνοκαθάρσεις. Οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, έχοντας τα χέρια τους βουτηγμένα στο αίμα των λαών που είχαν μετατρέψει σε φτηνή αναλώσιμη ύλη στην επικράτεια των αποικιών τους, δεν θα μπορούσαν να συγκινηθούν παρά μόνο υποκριτικά και εντελώς καιροσκοπικά ανάλογα με τις επιδιώξεις τους. Η σιωπηρή και παράλληλη εθνοκάθαρση σε Ελλάδα και Τουρκία αποτέλεσε την αμοιβαία συμφωνημένη καινοτομία σε ένα ιστορικό πλαίσιο το οποίο κυοφορούσε εξαρχής τις αντιθέσεις και τις πολεμικές αναμετρήσεις του μέλλοντος στην επικράτεια της Ευρώπης. Δεν είναι τυχαίο πως η σύλληψη και ο σχεδιασμός της αμοιβαίας, πλην αναγκαστικής ανταλλαγής, σε μεγάλο βαθμό ήταν μια ιδέα του πρώτου ύπατου αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών για τους πρόσφυγες, Φριντ. Νάνσεν. Η Ελλάδα μπορεί να είχε προβεί μαζί με την Βουλγαρία σε μια ανταλλαγή πληθυσμών ως διευθέτηση των διαφορών μετά

την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ωστόσο αυτή η ανταλλαγή ήταν σε εθελοντική βάση. Ο αναγκαστικός χαρακτήρας της Σύμβασης περί ανταλλαγής πληθυσμών, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, έδειξε και εκ του αποτελέσματος ότι οι συνέπειες για τους ανταλλαχθέντες πληθυσμούς ήταν καταστροφικές. Οι ανταλλαχθέντες πληθυσμοί τότε δεν βρήκαν, ούτε στη μια ούτε στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, όσα υποσχέθηκαν οι κυβερνήσεις και προέβλεπε σε ένα βαθμό, κυρίως επί των οικονομικών και περιουσιακών θεμάτων, η ίδια η σύμβαση. Αντιθέτως, οι κακουχίες των πρώτων χρόνων αποδεκάτισαν ολόκληρους πληθυσμούς καθώς είναι χαρακτηριστικό πως μεταξύ των μετεγκατεστημένων στην Τουρκία μουσουλμάνων το θρήσκευμα, πρώην Ελλήνων υπηκόων, ο αριθμός των θανάτων ήταν τετραπλάσιος του αριθμού των γεννήσεων. Από την άλλη πλευρά η μαζική προλεταριοποίηση αγροτικών, αλλά και μικροαστικών στρωμάτων προερχόμενων από τη Μικρά Ασία, εκτόξευσε τον ελληνικό καπιταλισμό την ίδια ώρα που η Τουρκία έχανε το 90% της εμπορευματικής και βιομηχανικής της βάσης η οποία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια των μειονοτικών ελίτ και κυρίως Ελλήνων και Αρμενίων. Η μοίρα όμως των βίαια και μαζικά προλεταριοποιημένων προσφύγων, οι οποίοι έφτασαν στην Ελλάδα εκουσίως ή ακουσίως εξαιτίας των συμβάσεων, υπήρξε ανάλογη και εξίσου δραματική με αυτή των μουσουλμανικών πληθυσμών.

Μπορεί σε όλη αυτή την περίοδο, οι μέθοδοι φυσικής εξόντωσης όπως στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, σφαγές και άλλα να έπαιξαν τον πιο κομβικό αιματηρό ρόλο, οι σιωπηρές εθνοκαθάρσεις μέσω των αναγκαστικών εκτοπισμών όμως δεν είναι κάτι αμελητέο και χωρίς κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Οι απώλειες δεν καταμετρούνται ως συνέπεια του πολέμου και των μαχών και γι' αυτό παραμένουν στη σιγή και στο σκοτάδι. Ο ίδιος ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών λόρδος Κάρζον ο οποίος συμμετείχε στη διάσκεψη της Λωζάννης εξέφραζε την θλίψη και τον

αποτροπιασμό του για την συμφωνηθείσα ανταλλαγή πληθυσμών. Θεωρούσε ότι οι δυσμενείς και ολέθριες συνέπειές της θα ακολουθούσαν τους δύο λαούς για αιώνες. Το γεγονός ότι αυτά τα υποστήριζε ο υπουργός Εξωτερικών της πρώτης και μεγαλύτερης ιμπεριαλιστικής και αποικιοκρατικής δύναμης της εποχής, δείχνουν κάτι πέρα ασφαλώς από έναν κυνισμό και έναν βρετανικό τρόπο αντίληψης των γεωπολιτικών συσχετισμών. Είναι σίγουρα οξύμωρο η βρετανική πλευρά να έχει αμφιβολίες, ίσως και ευαισθησίες για ένα τέτοιο ζήτημα, όταν δεδομένα υπήρξε η δύναμη που πρωτοστάτησε στην αναδιανομή της ισχύος, του πλούτου και φυσικά των εδαφών την συγκεκριμένη περίοδο. Και αυτό το έπραξε και στις πέντε ηπείρους και όχι απλώς στην επικράτεια της πνέουσας τα λούστια, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε, είναι εξαιρετικά γλαφυρές οι περιγραφές διπλωματών για την διαδικασία νομής της λείας από τις μεγάλες δυνάμεις ώστε επί ημέρες συνεδρίαζαν μπροστά σε χάρτες, έγγραφα κι έσβηναν και κανένας δεν έμενε ικανοποιημένος. Τα όσα υποστήριζε ο λόρδος Κάρζον, παραμένουν αψευδής μάρτυρας των εγκληματικών πολιτικών των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και των μεμονωμένων αστικών κρατών ακόμη και στην περίοδο ειρήνης.

Η εργαλειοποίηση των μειονοτικών ζητημάτων είτε εδράζονται στον εθνοφυλετικό είτε στον θρησκευτικό είτε σε οποιονδήποτε άλλο χαρακτήρα, αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί μια μόνιμη πηγή εντάσεων, διενέξεων και ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων στο όνομα των ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με διαφορετικά χαρακτηριστικά, με διαφορετική ένταση, διάρκεια και εύρος αλλά πάντοτε στη βάση της προάσπισης του πυρήνα της ύπαρξης του αστικού κράτους και του απάνθρωπου εκμεταλλευτικού χαρακτήρα του καπιταλισμού. Από αυτή την άποψη το ζήτημα της κατάλυσης της δικτατορίας της αστικής τάξης και του ίδιου του αστικού έθνους-κράτους, είναι ζήτημα κατάλυσης και τέτοιων διαφορών. **T**